

Literary Ethnography in the Novel "Circles of the Peak" Based on the Theory of Culture and Personality

Masoud Hasani^{*1}, Soraya Khorami², Najmeh Doorri³

Received: 21/02/2026
Accepted: 14/09/2026

Abstract

The novel *Dāyerehā-ye Owj* [Circles of Apogee] by Asghar Asgari-Khanqah is among the works that depict the reciprocal relationship between culture and personality within the social and cultural life of Gilan. Drawing on the culture and personality approach and employing a qualitative content analysis method, the present study examines how local culture and subculture influence the formation of the identity and actions of the novel's main character. The findings indicate that the character of Gharib-Oghli is shaped through interaction with the primary and secondary institutions of society and through mechanisms such as education, modeling, and the internalization of cultural values. His trajectory-from marginalization and social exclusion to scientific and social recognition-reflects the role of culture in reconstructing individual identity. The novel also portrays the dominant cultural patterns of Rasht society, including

* Corresponding Author's E-mail:
dr.hasani.masoud@gmail.com

1. PhD in Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
<https://orcid.org/0000-0003-4522-967>

2. PhD in Anthropology, Islamic Azad University, Tehran Central Branch, Iran
<https://orcid.org/0009-0009-0894-633>

3. Professor, Department of Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
<https://orcid.org/0000-0001-5417-9411>

Copyright© 2026, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

rationality, social responsibility, collective solidarity, and the valorization of knowledge, illustrating the process of characters' socialization in relation to cultural structures. The analysis further shows that women, as cultural agents, play a significant role in the transmission and reproduction of social values. The study's findings suggest that *Circles of Apogee*, beyond being a narrative work of fiction, possesses ethnographic potential and reveals-through the representation of lived experience-the system of meanings and cultural values of Gilan society in a period of transition. From this perspective, the novel can be understood as a literary account of the process of personality formation within a cultural context and as an example of the intersection between narrative imagination and anthropological insight.

Keywords: *Circles of Apogee*, characterization, culture and personality, Gilan culture, literary ethnography

Extended Abstract

Introduction

This article examines the novel *Dāyerahā-ye Owj* as a form of literary ethnography based on the culture-and-personality approach. It explores the ways in which local culture and indigenous subculture influence the formation of identity and the behavior of the main character, Gharib-Oghli. The study focuses on the reciprocal relationship between culture and personality and considers the novel as a literary representation of the social and cultural life of Gilan, particularly the city of Rasht, during a period of transition.

From the perspective of the culture-and-personality theory, personality is not formed independently of society; rather, it develops through interaction with cultural values, social institutions, education, patterns of imitation, and processes of socialization. Accordingly, the article analyzes the formation and transformation of Gharib-Oghli's

personality in relation to primary and secondary institutions. The findings indicate that education, social interaction, role modelling, and the internalization of cultural values play a significant role in shaping his identity and conduct. His movement from marginalization and social exclusion toward intellectual and social status illustrates the influence of cultural and social processes on the reconstruction of individual identity. The analysis also reveals several dominant cultural patterns in the representation of Rasht society, including rationality, social responsibility, collective solidarity, and respect for knowledge. These values are reflected in the characters' relationships, decisions, social interactions, and responses to the conditions of their community. The novel presents socialization as a dynamic process through which individuals acquire, negotiate, and reproduce the cultural meanings of their society. In this process, women function as influential cultural agents who contribute to the transmission and reproduction of social values. The study argues that *Dāyerahā-ye Owj* extends beyond the boundaries of a purely fictional narrative. Through its representation of lived experience, social relations, local values, and systems of meaning, the novel possesses considerable ethnographic potential. It provides an artistic representation of Gilan society and demonstrates how literary characterization can contribute to the understanding of cultural identity and social transformation. The novel therefore constitutes an important example of the intersection between narrative imagination, literary studies, and cultural anthropology.

Methodology

This study employs a qualitative content-analysis method within the theoretical framework of culture and personality. The research corpus consists of the novel *Dāyerahā-ye Owj* by Asghar Askari-Khanqah. The analysis concentrates particularly on the central character, Gharib-

Oghli, and examines the relationship between his personality formation and the cultural and social environment of Gilan, especially Rasht. The analytical process focuses on the representation of characters, their actions and interactions, social relationships, educational experiences, patterns of imitation, processes of socialization, and the internalization of cultural values. The study also examines cultural signs, local values, and forms of collective behavior represented in the narrative. Through interpreting these elements in relation to the culture-and-personality approach, the research identifies the ways in which the novel represents the influence of primary and secondary institutions on individual identity and behavior. In addition, attention is paid to the role of women in transmitting and reproducing social and cultural values. The findings are interpreted through an interdisciplinary perspective that connects literary analysis with cultural anthropology.

Conclusion

The findings demonstrate that the formation of personality in *Dāyerahā-ye Owj* is closely connected with cultural and social processes. Gharib-Oghli's development is shaped by his interaction with social institutions, educational experiences, patterns of imitation, and the internalization of local cultural values. His transformation from a socially marginalized individual into a person of intellectual and social standing illustrates the role of culture in shaping, negotiating, and reconstructing personal identity.

The novel also presents Gilan society, particularly Rasht, as a cultural environment characterized by rationality, social responsibility, collective solidarity, and respect for knowledge. Women's role in the transmission and reproduction of these values further demonstrates the importance of cultural agents in sustaining social continuity. Accordingly, the novel represents culture not as a static background

Quarterly Literary criticism

E-ISSN : 2538-2179

Vol. 19, No. 75

Autumn 2026

Research Article

but as a dynamic system that influences individual conduct, social relationships, and processes of identity formation.

It can therefore be concluded that *Dāyerahā-ye Owj* is more than a fictional account. By representing the lived experience, cultural values, social relations, and symbolic meanings of Gilan society, it possesses significant literary-ethnographic capacity. The novel illustrates the productive relationship between literary imagination and anthropological knowledge and shows that the analysis of fictional characters can provide valuable insight into the cultural processes through which individuals and communities construct identity.

مقاله پژوهشی

قوم‌نگاری ادبی در رمان *دایره‌های اوج* برپایه نظریه فرهنگ و شخصیت

مسعود حسینی^{۱*}، ثریا خرمی^۲، نجمه دری^۳

(دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۲ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۳)

چکیده

رمان *دایره‌های اوج* اثر اصغر عسکری خانقاه، از آثاری است که رابطه متقابل فرهنگ و شخصیت را در بستر زندگی اجتماعی و فرهنگی گیلان بازنمایی می‌کند. پژوهش حاضر با تکیه بر رویکرد فرهنگ و شخصیت و با روش تحلیل محتوای کیفی، به بررسی چگونگی تأثیر فرهنگ و خرده‌فرهنگ بومی بر شکل‌گیری هویت و کنش‌های شخصیت اصلی رمان می‌پردازد. نتایج نشان می‌دهد که شخصیت غریب‌اوقلی در فرایند تعامل با نهادهای اولیه و ثانویه جامعه و از رهگذر سازوکارهایی چون آموزش، الگوبرداری و درونی‌سازی ارزش‌های فرهنگی شکل می‌گیرد و مسیر تحول او از حاشیه‌نشینی و طرد اجتماعی به منزلت علمی و

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

dr.hasani.masoud@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4522-967>

۲. دانش‌آموخته دکتری مردم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران مرکزی، ایران.

<https://orcid.org/0009-0009-0894-6339>

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

<https://orcid.org/0000-0001-5417-9411>

Copyright© 2026, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

اجتماعی، بازتابی از نقش فرهنگ در بازسازی هویت فردی است. همچنین رمان با ترسیم الگوهای فرهنگی مسلط در جامعه رشت، ازجمله خردورزی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، هم‌بستگی جمعی و ارزش‌گذاری بر دانش، فرایند جامعه‌پذیری شخصیت‌ها را در پیوند با ساختارهای فرهنگی نشان می‌دهد. تحلیل اثر همچنین بیانگر آن است که زنان در مقام کنشگران فرهنگی نقشی مؤثر در انتقال و بازتولید ارزش‌های اجتماعی دارند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که *دایره‌های اوج* فراتر از یک روایت داستانی، واجد ظرفیت‌های قوم‌نگارانه است و از خلال بازنمایی تجربه زیسته، نظام معنایی و ارزش‌های فرهنگی جامعه گیلان در دوره گذار را آشکار می‌سازد. از این منظر، رمان را می‌توان روایتی ادبی از فرایند تکوین شخصیت در بستر فرهنگ و نمونه‌ای از پیوند میان تخیل روایی و شناخت انسان‌شناختی دانست.

واژه‌های کلیدی: دایره‌های اوج، شخصیت‌پردازی، فرهنگ و شخصیت، فرهنگ گیلان، قوم‌نگاری ادبی.

۱. درآمد

ادبیات داستانی یکی از مهم‌ترین عرصه‌های بازنمایی تجربه زیسته انسان و مناسبات پیچیده میان فرد و جامعه است. مطالعه و ژرف‌کاوی آثار ادبی، به‌ویژه در پیوند با دیگر مظاهر زندگی اجتماعی، امکانی برای شناخت شبکه‌های پنهان معنا در یک جامعه فراهم می‌آورد. ادبیات، به‌عنوان یکی از عناصر اصلی فرهنگ‌های بشری، بازتاب‌دهنده بخش اعظمی از ارزش‌ها، باورها، تضادها و دغدغه‌های جامعه است. از این منظر، رمان صرفاً بازتاب واقعیت اجتماعی نیست، بلکه نظامی از معانی فرهنگی را در قالب شخصیت‌ها، کنش‌ها و روابط انسانی بازآفرینی می‌کند. لوسین گلدمن، ادبیات را ساختاری معنادار می‌داند که جهان‌بینی یک گروه اجتماعی را متجلی می‌سازد و از

خلال آن می‌توان به فهم ارزش‌ها، باورها و الگوهای ذهنی حاکم بر یک جامعه دست یافت (گلدمن، ۱۳۹۰: ۴۷). به همین سبب، مطالعه آثار ادبی امکان شناخت لایه‌های پنهان فرهنگ و چگونگی تأثیر آن بر زندگی فردی و اجتماعی انسان را فراهم می‌آورد. بنابراین مطالعه شخصیت‌های داستانی تنها بررسی عناصر روایی نیست، بلکه راهی برای شناخت سازوکارهای فرهنگی شکل‌دهنده هویت فردی و جمعی نیز به‌شمار می‌آید. از این منظر، هنرمند عصاۀ اندیشه، احساس و فرهنگ زمانۀ خود را در اثرش بازمی‌تاباند (پارسانسب، ۱۳۸۷: ۱۸). رنه ولک نیز بر این باور است که در آثار نویسندگان، همواره نشانه‌هایی از پیوند آنان با جامعه و فرهنگ زمانه‌شان مشاهده می‌شود (ولک، ۱۳۸۲: ۱۱۹). در میان گونه‌های ادبی، رمان به‌سبب ظرفیت گسترده در بازنمایی تجربه‌های فردی و جمعی، بستری مناسب برای مطالعه رابطۀ متقابل فرهنگ و شخصیت به‌شمار می‌رود. رمان، به‌عنوان یکی از قالب‌های برجستۀ ادبیات داستانی در دوران مدرن، «مهم‌ترین و معروف‌ترین شکل تبلور یافته ادبی روزگار ماست» (میرصادقی، ۱۳۹۴: ۳۲). از این رو، رمان آینه‌ای است که از رهگذر خوانش آن می‌توان به لایه‌های پنهان و آشکار فرهنگ، هنجارها، ساختارهای اجتماعی و حتی تنش‌های موجود در یک جامعه دست یافت. رنه ولک نیز تأکید می‌کند که «در آثار کلیۀ نویسندگان، نشانه‌هایی از وابستگی آنان به جامعه و فرهنگ حاکم بر آن دیده می‌شود» (ولک، ۱۳۸۲: ۱۱۹).

شخصیت‌های داستانی اگرچه آفریدۀ ذهن نویسنده‌اند، در بسیاری موارد بازتابی از انسان واقعی و شرایط اجتماعی و فرهنگی زمانۀ او هستند. به گفته روبرت اسکولز، نویسندگان غالباً می‌کوشند جزئیات زندگی و رخداد‌های جامعه خود را در قالب شخصیت‌ها و موقعیت‌های داستانی بازنمایی کنند (اسکولز^۱، ۱۳۸۳: ۱۹-۲۰). از این رو،

تحلیل شخصیت‌های داستانی می‌تواند راهی برای شناخت سازوکارهای فرهنگی و اجتماعی مؤثر در شکل‌گیری هویت و رفتار انسان باشد؛ رمان دایره‌های اوج اثر اصغر عسکری خانقاه از جمله آثاری است که رابطه انسان و فرهنگ را در بستری مشخص از جامعه معاصر ایران به تصویر می‌کشد. این اثر با تمرکز بر زندگی شخصیت اصلی، غریب‌اوقلی، و روایت فراز و فرودهای زندگی او، تصویری از مناسبات فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی جامعه گیلان در دهه‌های میانی قرن چهاردهم خورشیدی ارائه می‌دهد. نویسنده که خود دانش‌آموخته و پژوهشگر انسان‌شناسی است، با بهره‌گیری از تجربه زیسته و آشنایی عمیق با فرهنگ بومی، جهان داستانی خود را بر پایه جزئیات فرهنگی و اجتماعی شکل داده است. از این رو، رمان ظرفیت آن را دارد که از منظر مطالعات میان‌رشته‌ای ادبیات و انسان‌شناسی فرهنگی مورد بررسی قرار گیرد.

غریب‌اوقلی در طول روایت، مسیری پر فراز و نشیب را از فقر، یتیمی، طرد اجتماعی و بستری شدن در تیمارستان تا دستیابی به منزلت علمی، حرفه‌ای و خانوادگی طی می‌کند. این تحول صرفاً حاصل اراده فردی نیست، بلکه در پیوند با شبکه‌ای از ارزش‌ها، هنجارها، نهادها و الگوهای فرهنگی معنا می‌یابد. از این منظر، رمان بستری مناسب برای مطالعه چگونگی تأثیر فرهنگ بر تکوین شخصیت و شکل‌گیری هویت فردی فراهم می‌آورد.

با وجود اهمیت این اثر در بازنمایی تجربه‌های فرهنگی و اجتماعی، بررسی پژوهش‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که تاکنون رمان دایره‌های اوج از منظر نهله «فرهنگ و شخصیت» و با تمرکز بر سازوکارهای فرهنگی مؤثر در شکل‌گیری شخصیت اصلی به‌طور مستقل مطالعه نشده است. از این رو، پژوهش حاضر می‌کوشد

با بهره‌گیری از مفاهیم بنیادین این رویکرد در انسان‌شناسی روان‌شناختی، خلأ موجود در مطالعات مربوط به این اثر را تا حدی جبران کند.

بر این اساس، این پژوهش با اتکا به متن رمان *دایره‌های اوج* و با بهره‌گیری از چارچوب نظری «نهله فرهنگ و شخصیت» در انسان‌شناسی روان‌شناختی، در پی پاسخ به این پرسش محوری است: فرهنگ و خرده‌فرهنگ بومی بازنمایی‌شده در رمان *دایره‌های اوج* از طریق چه سازوکارهایی در شکل‌گیری هویت، نگرش‌ها و کنش‌های شخصیت اصلی نقش ایفا می‌کنند؟ در راستای پاسخ‌گویی به این پرسش، دو پرسش فرعی نیز مطرح می‌شود:

- فرهنگ در معنای انسان‌شناختی آن، شامل نظام ارزش‌ها، الگوهای رفتاری و نهادهای اجتماعی، از طریق چه سازوکارهایی در رمان به‌مثابه عاملی هویت‌بخش عمل می‌کند؟
- کدام رفتارها، کنش‌ها و واکنش‌های خاص شخصیت‌های داستان را می‌توان حاصل درونی شدن الگوها و ارزش‌های فرهنگی بازنمایی‌شده در متن دانست؟

۲. خلاصه رمان

رمان *دایره‌های اوج* روایت خط سیر زندگی شخصیتی به‌نام غریب‌اوقلی (غریب) است که در فضای فرهنگی استان گیلان، به‌ویژه شهر رشت و حومه، در دوره‌ای از تاریخ معاصر ایران (حدود دهه‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۰ خورشیدی) شکل می‌گیرد. داستان از دوران نوجوانی غریب آغاز می‌شود که در فقر و با مادری سخت‌کوش و ازخودگذشته

زندگی می‌کند. او در مدرسه با وجود محرومیت‌های مالی، استعداد خود را در درس‌ها، به‌ویژه زبان فرانسه و ادبیات، نشان می‌دهد.

در پی یک حادثه طبیعی (سیل و سقوط به رودخانه زرجوب در رشت)، غریب بینایی یک چشم و نیز دو انگشت دست و پا را از دست می‌دهد و مادرش نیز در همان حادثه جان می‌سپارد. این آسیب‌ها و فقدان، او را برای حدود چهار سال به تیمارستان می‌کشاند. دوران تیمارستان، اگرچه توأم با طرد و انزواست، اما غریب در آن فضا به مطالعه و تفکر روی می‌آورد و با شخصیت‌های دیگر «حاشیه‌نشین» همدل می‌شود. پس از بهبود نسبی و با کمک رئیس تیمارستان، به تهران منتقل و سپس راهی رشت می‌شود.

در رشت، غریب با دو خانواده محوری پیوند عمیق عاطفی و اجتماعی برقرار می‌کند: نخست خانواده خوش‌نظر (آقای خوش‌نظر - فیلسوفی خودساخته و مدیر مسافرخانه، همسرش نرگس خانم، و پسر خوانده آنان کریم که بعدها به‌مثابه برادر غریب در می‌آید)؛ دوم خانواده فتحی (آقای فتحی، همسرش کبری خانم - که دوست صمیمی مادر غریب بوده است - و دخترشان زهره که همچون خواهری کوچک‌تر برای غریب رشد می‌کند). این خانواده‌ها، به‌ویژه خوش‌نظر و فتحی، با تکیه بر ارزش‌هایی چون مهمان‌نوازی، خردورزی، تلاش و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، بستری تازه برای جامعه‌پذیری غریب فراهم می‌آورند.

غریب با پشتکار فراوان، نخست به‌عنوان کارمند دفتر در اداره آموزش و پرورش استان گیلان (با کمک مدیرکل وقت، آقای طپشدار) استخدام می‌شود. هم‌زمان، در کلاس‌های شبانه تحصیل را ادامه می‌دهد و دیپلم طبیعی می‌گیرد. پس از آن، در کنکور سراسری رشته پزشکی دانشگاه تهران شرکت می‌کند و موفق می‌شود (نفر هفتم). در

طول این مسیر، همواره از حمایت‌های معنوی و مادی شخصیت‌های الگو برخوردار است: کرامتی (کتابدار پیر و مهربان)، طاعتی (کتابفروش روشنفکر)، همکاران اداری (حسین آقا، گلرخ، خانم نصیبی) و نیز استادان دانشگاه (پروفسور «خ» و دکتر «ع»).

داستان همچنین به موازات، ماجرای عشق کریم و رعنا (دختری که در پارک کرج با او آشنا می‌شود) را روایت می‌کند که به ازدواج و تشکیل خانواده می‌انجامد. غریب در سال‌های بعد، با کمک استادانش برای پیوند چشم مصنوعی به اسپانیا اعزام می‌شود و با چهره‌ای تازه به ایران بازمی‌گردد. او سپس در کنکور تخصص داخلی (قلب و عروق) قبول می‌شود (نفر پنجم)، با مروارید (دکتر داروساز، دختر یکی از بیمارانش) ازدواج می‌کند و پس از سال‌ها خدمت در اداره و بیمارستان، به مقام مدیر کل آموزش و پرورش گیلان می‌رسد. رمان با تصویری از زندگی آرام و موفق غریب در کنار همسر، فرزند (آرش)، خواهرخوانده‌اش زهره (که دندان‌پزشک شده و با مهندس عباس ازدواج کرده است) و خانواده‌های خوش‌نظر و فتحی به پایان می‌رسد.

۳. پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش در حوزه نقد ادبی فارسی نشان می‌دهد که مطالعه شخصیت و فرایند شخصیت‌پردازی، به‌عنوان یکی از ارکان اساسی روایت داستانی، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است. بخش عمده‌ای از این پژوهش‌ها به شناسایی تکنیک‌های مستقیم و غیرمستقیم شخصیت‌پردازی (از طریق توصیف، گفت‌وگو، کنش و نام‌گذاری) و نیز تحلیل روان‌شناختی شخصیت‌ها در بافت اجتماعی آثار اختصاص داشته است. برای نمونه، گودرزی‌نژاد (۱۳۸۸) به تحلیل شخصیت‌پردازی در رمان «چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم» پرداخته و آتش‌سودا و حریرجهرمی (۱۳۸۹) شیوه‌های

خلق شخصیت در رمان «همسایه‌ها» را واکاوی کرده‌اند. عبیدی‌نیا و دلانی میلان (۱۳۹۱) در مقاله «شخصیت و شخصیت‌پردازی در حدیقه سنایی» ضمن بررسی ساختاری حکایت‌های سنایی، دو شیوه شخصیت‌پردازی مستقیم و غیرمستقیم (از رهگذر رخدادها، گفت‌وگو و نام‌گذاری) را تحلیل کرده و نشان داده شده که شخصیت‌ها در این متون عرفانی اغلب مطلق و دوسویه‌اند و گفت‌وگوهای مناظره‌گونه نقش اصلی را ایفا می‌کنند. به‌طور مشابه، اسداله‌زاده گودرزی و ابراهیم‌تبار (۱۳۹۲) در پژوهش «شخصیت و شخصیت‌پردازی در رمان ملکوت» و تحلیل رمان «چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم» اثر زویا پیرزاد، به شیوه‌ی راوی اول شخص مفرد و تأثیر آن در ارائه صریح شخصیت‌ها پرداخته‌اند. در مقاله‌ی خواجه‌پور و علّامی (۱۳۹۲) با عنوان «شخصیت و شخصیت‌پردازی در رمان نخل‌ها و آدم‌ها» نیز بسامد بالای شخصیت‌پردازی مستقیم (از زبان راوی دانای کل) نسبت به شیوه‌ی غیرمستقیم بررسی شده و ارتباط شخصیت با عناصری چون زاویه دید، زمان، مکان و موضوع داستان تحلیل شده است. ارزش این مطالعات در شناسایی ابزارهای فنی نویسندگان است، اما اغلب به پیوند نظام‌مند شخصیت با لایه‌های فرهنگی و نهادی جامعه توجهی ندارند و شخصیت را بیشتر در چهارچوب تکنیک‌های روایت و روان‌شناسی فردی بررسی می‌کنند.

در حوزه‌ای نزدیک‌تر به موضوع این پژوهش، یعنی نسبت فرهنگ و شخصیت، در ایران پژوهش‌های محدودی صورت گرفته است. مقاله‌ی میرزایی و رحمانی (۱۳۸۷) با عنوان «فرهنگ و شخصیت ایرانیان در سفرنامه‌های خارجی» با رویکردی هرمنوتیکی به بازنمایی ویژگی‌های شخصیت ایرانی در آثار سفرنامه‌نویسان غربی پرداخته و مفاهیمی چون «نبوغ بقا»، «دوفضایی بودن» (اندرونی / بیرونی)، «استبدادمداری» و «تقدیرگرایی» را به‌عنوان مؤلفه‌های تکرارشونده در این تصاویر معرفی کرده است. این

مقاله بر ضرورت پرهیز از کلی‌گویی در توصیف «شخصیت ایرانی» و لزوم مطالعات محلی تأکید دارد. همچنین مقاله صادقی (۱۳۸۱) با عنوان «فرهنگ و شخصیت: شرح مختصری از یک تلاقی» به تفاوت الگوهای شخصیت‌پردازی در جوامع فردگرای غربی و جوامع جمع‌گرای شرق آسیا اشاره کرده است و نشان می‌دهد که نظریه‌های شخصیت، به جای آنکه انعکاس‌دهنده طبیعت جهانی بشر باشند، برآمده از عقاید و تجربیات جوامع آمریکایی و اروپایی‌اند. با این حال، این پژوهش‌ها عمدتاً در چارچوب انسان‌شناسی فرهنگی و به دور از تحلیل آثار ادبی داستانی انجام شده‌اند و امکان بهره‌گیری از ظرفیت رمان به مثابه «متن قوم‌نگارانه» را از دست داده‌اند. از سوی دیگر، مقاله تبریزی شهروی (۱۳۹۹) که به «بررسی مفهوم شخصیت و نظریه‌های شخصیت‌شناسی» پرداخته است، صرفاً مروری کلی بر رویکردهای روان‌شناختی (روان‌کاوی، شناختی، صفات و تیپ‌شناسی) دارد و هیچ پیوندی با تحلیل ادبی یا فرهنگی برقرار نمی‌کند.

در سنت انسان‌شناسی غربی، رویکرد «قوم‌نگاری ادبی»^۲ به‌ویژه با کارهای فیشر (Fischer, 1986) و کلیفورد (Clifford, 1988) صورت‌بندی شده است. این رویکرد بر آن است که رمان‌ها و آثار داستانی می‌توانند همان کارکرد داده‌های میدانی را در بازسازی نظام‌های معنایی و الگوهای فرهنگی یک جامعه ایفا کنند. لوسین گلدمن (۱۳۹۰) نیز در چارچوب «ساخت‌گرایی تکوینی» با تأکید بر مقوله کلیت و پیوند جهان‌نگری گروه‌های اجتماعی با آفرینش‌های ادبی، کوشیده است تا نشان دهد چگونه آثار ادبی را می‌توان در ساختارهای اجتماعی - تاریخی گسترده‌تری تفسیر کرد (ر.ک. پوینده، ۱۳۸۱). با وجود اشتباه این رویکردها در سنت غربی، در ایران کاربرد آن‌ها در

تحلیل رمان بسیار محدود بوده و به‌ویژه در پیوند با نهله «فرهنگ و شخصیت» تاکنون اقدامی صورت نگرفته است.

مرور انتقادی پیشینه، نشان می‌دهد که مطالعات شخصیت‌پردازی در نقد ادبی فارسی، شخصیت را جدا از لایه‌های فرهنگی و نهادی بررسی کرده‌اند. همچنین مفهوم «شخصیت پایه» و «الگوهای فرهنگی» در انسان‌شناسی ایران به‌طور نظام‌مند در تحلیل یک رمان به‌کار گرفته نشده و شخصیت قهرمان همواره از منظر روان‌کاوی فردی (فرویدی) تحلیل شده است. درنهایت، رمان فارسی با ظرفیت‌های انسان‌شناختی (مانند دایره‌های / اوج) تاکنون به‌مثابه «قوم‌نگاری ادبی» برای بازسازی الگوهای یک خرده‌فرهنگ خوانش نشده است.

بدین ترتیب، پژوهش حاضر در سه جهت متمایز می‌شود: نخست، به‌کارگیری چارچوب «نهله فرهنگ و شخصیت» برای تحلیل شخصیت‌پردازی در رمان به‌جای تحلیل‌های فردی - فرویدی؛ دوم، خوانش رمان به‌مثابه «قوم‌نگاری ادبی» برای بازسازی «نظام معنایی» جامعه گیلان در دوره گذار؛ سوم، تمرکز بر شخصیت اصلی (غریب‌اوقلی) به‌عنوان مطالعه‌ای از شکل‌گیری شخصیت پایه در تعامل نهادهای اولیه و ثانویه. این رویکرد برای نخستین بار در تحلیل دایره‌های / اوج انجام می‌شود.

۴. مبانی نظری

پژوهش حاضر برای تحلیل رمان دایره‌های / اوج، از چارچوب نظری «نهله فرهنگ و شخصیت»^۳ بهره می‌گیرد. این نهله که در پیوندگاه انسان‌شناسی و روانشناسی در نیمه نخست قرن بیستم شکل گرفت، اساساً به مطالعه رابطه دیالکتیکی میان فرهنگ (به‌مثابه نظامی از معانی، ارزش‌ها و نهادها) و شخصیت (به‌مثابه الگوی نسبتاً پایدار اندیشه،

احساس و رفتار فرد) می‌پردازد (فکوهی، ۱۳۸۴: ۱۹۸-۲۰۲). رویکرد کلان این نهله بر آن است که فرهنگ تنها پدیده‌ای انتزاعی و مستقل از انسان نیست، بلکه در کالبد شخصیت افراد متبلور می‌شود و از این رهگذر است که می‌توان آن را مطالعه کرد؛ به بیان دیگر، انسان «رسانه‌ای» است که فرهنگ از آن عبور کرده و معنا می‌یابد (فکوهی، ۱۳۸۴). از منظر این نهله، نظام فرهنگی از طریق فرایندهای اکتسابی همچون آموزش، تقلید و شرطی‌شدگی در بستر محیط اجتماعی درونی شده و درنهایت، «شخصیت فرهنگی»^۴ را برای اعضای جامعه پی‌ریزی می‌کند (شربتیان، ۱۳۹۷). از منظر این نهله، نظام فرهنگی از طریق فرایندهای اکتسابی همچون آموزش، تقلید و شرطی‌شدگی در بستر محیط اجتماعی درونی شده و درنهایت، الگویی از «شخصیت فرهنگی» را برای اعضای جامعه پی‌ریزی می‌کند (Bock, 1999: 31-33). در ادامه، مهم‌ترین مفاهیم و آرای این نهله که نقش بنیادینی در تحلیل حاضر ایفا می‌کنند، با تأکید بر کاربرست آن‌ها در تحلیل رمان تشریح می‌شوند:

۱. **زبان و محیط (ادوارد ساپیر)^۵**: ساپیر از پیشگامان این نهله، با تأکید بر نقش زبان به عنوان سامانه‌ای که ذهنیت را می‌سازد و تجربه را ذخیره می‌کند، بر تأثیر بنیادین محیط فرهنگی - زبانی در شکل‌گیری «شخصیت پایه»^۶ تأکید داشت. از این منظر، زبانی که فرد در آن رشد می‌کند (از جمله لهجه‌ها، اصطلاحات محلی، ضرب‌المثل‌ها و شیوه‌های گفتاری خاص یک منطقه) چهارچوب ادراکی او از جهان را تعیین می‌کند (Sapir, 1949). در رمان *دایره‌های اوج*، استفاده مکرر از واژگان گیلکی (مانند «بخیر»، «دبرار»، «زنبیل»، «چلیک»)، اصطلاحات محلی و گفت‌وگوهای ادیبانه که بازتاب «سبک فرهنگی مسلط در جامعه رشت» تلقی می‌شوند، صرفاً تکنیکی ادبی نیستند، بلکه تجلی همین تأثیر محیط زبانی بر شخصیت‌پردازی هستند. شخصیت اصلی،

غریب، اگرچه در فقر و حاشیه رشد می‌کند، اما از همان کودکی در شبکه‌ای از معانی زبانی و فرهنگی غرق است که بعدها مبنای جامعه‌پذیری مجدد او می‌شود.

۲. الگوهای فرهنگی^۷، کمان فرهنگی^۸ و نمونه شخصیتی^۹ (روث بندیکت^{۱۰}):

بندیکت با معرفی مفاهیم «الگوی فرهنگی» و «کمان فرهنگی»، استدلال می‌کند که هر جامعه‌ای از میان طیف گسترده اما محدودی از امکانات رفتاری و نگرشی (کمان فرهنگی)، تنها تعداد معدودی «نمونه شخصیتی» یا آرمان فرهنگی را برمی‌گزیند و از طریق نهادهای جامعه‌پذیری پرورش می‌دهد. این نمونه‌های آرمانی، که تبلور فرهنگ مسلط جامعه هستند، از طریق درونی شدن توسط اعضا، به ایجاد «شخصیت گروهی» همگرا می‌انجامد (Benedict, 1934). در رمان دایره‌های اوج، کمان فرهنگی جامعه رشت حول محورهایی چون «خردورزی»، «اخلاق مدنی»، «تعهد اجتماعی»، «تلاش و امید» و «مهمان‌نوازی» سازماندهی شده است. شخصیت‌هایی مانند آقای خوش‌نظر (فیلسوف خودساخته و مدیر مسافرخانه)، طپشدار (مدیرکل عادل و خردمند)، کرامتی (کتابدار پیر و مهربان) و طاعتی (کتابفروش روشنفکر) هر یک تجسم این نمونه‌های شخصیتی آرمانی هستند. غریب، در مسیر تحول خود، نه از روی اجبار، بلکه از طریق فرایندهای «آموزش، تقلید و شرطی‌شدگی» (که در ادامه تشریح می‌شود) به‌تدریج با این الگوها همگرا می‌شود و سرانجام خود به یکی از حلقه‌های این کمان فرهنگی بدل می‌گردد.

۳. شخصیت پایه و فرهنگ‌پذیری^{۱۱} (رالف لیتون^{۱۲} و آبرام کاردینر^{۱۳}): در تقابل

با دیدگاه یک‌سویه بندیکت که تأکید بیشتری بر سلطه الگوهای فرهنگی دارد، رالف لیتون (Linton, 1945) و کاردینر (Kardiner, 1939) با معرفی مفهوم «شخصیت پایه»، بر این نکته تأکید کردند که هر فرد تنها بخشی از کل فرهنگ خود را بازتاب می‌دهد و

درون هر جامعه تنوع شخصیتی وجود دارد. شخصیت پایه، هسته مشترک شخصیتی است که اعضای یک جامعه در نتیجه تجربیات مشترک در فرایند «فرهنگ‌پذیری» و به‌ویژه از طریق «نهادهای اولیه»^{۱۴} (مانند خانواده) و «نهادهای ثانویه»^{۱۵} کسب می‌کنند (Linton, 1945). نهادهای اولیه شامل خانواده، شیوه‌های تربیت کودک، الگوهای فرزندپروری و نظام خویشاوندی هستند که ساختار شخصیت را در سال‌های آغازین شکل می‌دهند. نهادهای ثانویه شامل مدرسه، دین، نظام حقوقی، محل کار، تیمارستان، دانشگاه و دیگر نهادهای اجتماعی‌اند که شخصیت پایه را در مراحل بعدی بازتعریف، تثبیت یا اصلاح می‌کنند. کاردینر با تأکید بر «پیکربندی»^{۱۶} این نهادها، استدلال می‌کند که این نهادها هستند که با تأثیر بر غرایز و رفتارها (از طریق نظام پاداش و تنبیه، الگوسازی و انتقال ارزش‌ها)، شخصیت پایه هر جامعه را می‌سازند. در رمان، شخصیت پایه غریب حاصل تعامل پیچیده نهادهاست: نهاد اولیه خانواده (مادر سخت‌کوش و متکی به نفس که ارزش‌هایی چون «صبر، قناعت و توکل» را درونی می‌کند)؛ سپس نهاد جانشین خانواده خوش‌نظر و فتحی که خلأ عاطفی را پر می‌کند؛ و در نهایت نهادهای ثانویه: تیمارستان (که گرچه نماد طرد است، به فضایی برای اندیشیدن و کتابخوانی تبدیل می‌شود)، مدرسه و اداره (که نظم، مسئولیت‌پذیری و خردورزی را نهادینه می‌کنند) و دانشگاه (که او را با خرده‌فرهنگ نخبگانی و ارزش‌های علمی آشنا می‌سازد).

۴. نقش آموزش، تقلید و شرطی‌شدگی در جامعه‌پذیری: یکی از ارکان هسته مرکزی نهله فرهنگ و شخصیت آن است که شخصیت عمدتاً امری ذاتی یا زیستی نیست، بلکه از طریق فرایندهای اکتسابی «آموزش»، «تقلید» و «شرطی‌شدگی» در بستر محیط فرهنگی فراگرفته می‌شود (Bock, 1999: 45-47). آموزش شامل انتقال مستقیم

ارزش‌ها، هنجارها و مهارت‌ها از طریق زبان و گفت‌وگوست. در رمان، گفت‌وگوهای ادیبانه غریب با آقای خوش‌نظر، نصایح مادر و توصیه‌های کرامتی و طاعتی نمونه‌هایی از آموزش مستقیم هستند. تقلید به معنای الگوسازی ناآگاهانه از شخصیت‌های مرجع است. غریب آگاهانه از منش و مشی آقای خوش‌نظر (در مدیریت اخلاقی)، طاعتی (در ادب و دانش‌دوستی) و کریم (در وفاداری و همدلی) تقلید می‌کند. شرطی‌شدگی نیز از طریق نظام پاداش و تنبیه (مادی و نمادین) عمل می‌کند: موفقیت در تحصیل و کار، احترام اجتماعی و پذیرفته شدن در «دایره انسان‌های عاقل» به‌مثابه پاداش، و طرد، فقر و برجسب (انگ) «دیوانگی» به‌منزله تنبیه عمل می‌کنند. رمان به‌روشنی نشان می‌دهد که شخصیت غریب برخلاف نظر فروید مبنی بر کشمکش‌های غریزی، محصول همین فرایندهای یادگیری اجتماعی - فرهنگی است.

۵. هویت جنسی و انتقال فرهنگی (مارگارت مید^{۱۷}): مید با پژوهش‌های میدانی خود در ساموآ و گینه نو، به‌ویژه در زمینه «بحران^{۱۸} بلوغ» و الگوهای فرزندپذیری، نشان داد که مفاهیمی چون زنانگی و مردانگی، نقش‌های جنسیتی و حتی رفتارهای به‌ظاهر طبیعی مانند خشم و محبت، بیش از آنکه در زیست‌شناسی یا غرایز سرکوب‌شده ریشه داشته باشند، تابع الگوهای فرهنگی هستند و از طریق آموزش و انتقال فرهنگی در فرایند جامعه‌پذیری به افراد القا می‌شوند. در رمان دایره‌های اوج، نویسنده در تقابلی آگاهانه با تصویر رایج از زن منفعل یا اغواگر، زن را به‌مثابه «کنشگر فرهنگی» فعال، مستقل و سازنده باز می‌نماید: مادر غریب (زن سخت‌کوش و آهنین که بنیان‌های اخلاقی شخصیت او را می‌ریزد)، نرگس خانم (همسر خوش‌نظر که به‌مثابه «نهاد فرهنگی زنده» عمل می‌کند)، کبری خانم (حافظه خاطره مادر و حامی عاطفی)، رعنا (زن تحصیل‌کرده و کنشگر) و زهره (دختر نوجوانی که در مسیر

دندانپزشک شدن، الگوی زنِ متخصص و مستقل را بازنمایی می‌کند). این شخصیت‌ها، برخلاف تحلیل‌های فرویدی که تمایلات جنسی یا عقده‌های سرکوب‌شده را محور شخصیت زنان قرار می‌دهند، محصول الگوهای فرهنگی جامعه گیلان در دوره گذار هستند (Mead, 1928).

درمجموع با ارائه شواهد متنی مشخص از رمان مذکور و با توجه به مفاهیم و آرای بیان‌شده، از طریق تحلیل کنش‌ها، گفت‌وگوها و نسبت‌های نهادی شخصیت غریب و دیگر شخصیت‌های رمان استخراج و به تصویر کشیده می‌شوند. هدف آن است که نشان داده شود رمان مذکور صرفاً یک اثر ادبی نیست بلکه «قوم‌نگاری ادبی» جامعه گیلان در دوره گذار (با تأکید بر شهر رشت در دهه‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۰ شمسی) است که از رهگذر داستان زندگی یک قهرمان از حاشیه به مرکز، پویایی‌های درونی فرهنگ و شخصیت را ثبت کرده است.

۴. روش پژوهش

پژوهش حاضر، با اتکا بر روش کیفی و با رویکرد تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار^{۱۹} انجام شده است. این رویکرد که در آن کدگذاری اولیه براساس مفاهیم برگرفته از چارچوب نظری هدایت می‌شود، مناسب پژوهش‌هایی است که هدفشان آزمون یا بسط یک نظریه در بستری جدید باشد (Hsieh & Shannon, 2005). رویکرد اصلی، مطالعه اسنادی با تمرکز بر رمان *دیره‌های/وج* اثر اصغر عسکری خانقاه به عنوان سند اصلی پژوهش است. برای استخراج و تحلیل داده‌ها از راهبرد نظریه داده‌بنیاد در مرحله کدگذاری بهره گرفته شده است. هدف این فرایند، رسیدن به درون‌فهمی ژرفانگرانه از نحوه بازنمایی پویایی‌های رابطه «فرهنگ و شخصیت» در بستر روایی این اثر است.

یکی از پیش‌فرض‌های روش‌شناختی این پژوهش آن است که رمان‌ها و آثار داستانی می‌توانند همان کارکرد داده‌های میدانی را در بازسازی نظام‌های معنایی و الگوهای فرهنگی هر جامعه ایفا کنند (Fischer, 1986; Clifford, 1988). این رویکرد که «قوم‌نگاری ادبی» نام دارد، در پی بازنمایی «واقعیت عینی» یک فرهنگ نیست، بلکه در جست‌وجوی «نظام‌های معنایی» و «الگوهای فرهنگی» است که درون خود اثر داستانی، از رهگذر روایت، شخصیت‌پردازی، گفت‌وگوها و توصیفات بازنمایی می‌شوند. از این منظر، رمان *دایره‌های اوج* به مثابه «سند فرهنگی» تلقی می‌گردد. مؤلفه‌های فرهنگ بازنمایی‌شده در رمان (از جمله الگوهای مهمان‌نوازی، آداب معاشرت، سلسله‌مراتب احترام، اقتصاد مبتنی بر برنج و چای، آیین‌های شب‌نشینی و خواستگاری، و نظام ارزشی حاکم بر خانواده و خویشاوندی) از خود متن و از زبان شخصیت‌ها، گفت‌وگوها، توصیف مکان‌ها و کنش‌ها استخراج می‌شوند، نه از پیش‌فرض‌های بیرونی. بنابراین، پژوهش حاضر ادعای «قوم‌نگاری» به معنای کلاسیک (میدانی و انسان‌شناختی) را ندارد، بلکه از رمان به عنوان «متن قوم‌نگارانه» استفاده می‌کند؛ متنی که نویسنده آن خود انسان‌شناس است و با تکیه بر تجربه زیسته و دانش تخصصی، بازنمودی از یک خرده‌فرهنگ خاص ارائه می‌دهد. بدیهی است که یافته‌های حاصل از این رویکرد به همان اثر داستانی محدود است و قابلیت تعمیم به کل فرهنگ گیلان در دوره تاریخی مذکور را ندارد. فرایند تحلیل کدگذاری سه‌مرحله‌ای به شرح زیر بود:

۱. کدگذاری باز: مفاهیم کلیدی چارچوب نظری «نهله فرهنگ و شخصیت» شامل «شخصیت پایه» (کاردینر)، «الگوهای فرهنگی»، «کمان فرهنگی» و «فرهنگ‌پذیری» (بندیکت)، «نهادهای اولیه و ثانویه» (لیتون و کاردینر)، «آموزش و تقلید و شرطی‌شدگی» (باک) و «هویت جنسی به مثابه کنشگری فرهنگی» (مید) به عنوان

کدهای اولیه در نظر گرفته شدند. هم‌زمان، در حین خوانش متن، کدهای نوظهور (مانند «مقاومت از طریق ادغام»، «خانواده گسترده به‌مثابه نهاد جایگزین»، «تیمارستان به‌مثابه فضای تأمل») نیز استخراج و به فهرست کدها افزوده شدند؛ ۲. کدگذاری محوری: تمام متن رمان (۴۴۱ صفحه) با هدف یافتن مصادیق، شواهد متنی و کنش و گفت‌وگوهای مرتبط با کدهای اولیه، بارها مورد بررسی قرار گرفت و برای هر کد، حداقل سه شاهد متنی از بخش‌های مختلف رمان گردآوری شد؛ ۳. کدگذاری گزینشی: در نهایت، رابطه بین مفاهیم استخراج‌شده در قالب مضامین اصلی سازماندهی و تحلیل نهایی ارائه شد. «شکل‌گیری شخصیت پایه غریب در تعامل نهادهای اولیه و ثانویه»؛ «کمان فرهنگی رشت و تجسم آن در شخصیت‌های الگو (خوش‌نظر، طپشدار، کرامتی، طاعتی)»؛ «غلبه نیروهای اجتماعی - فرهنگی بر نیروهای زیستی (تمایز با فروید)»؛ «زن به‌مثابه کنشگر فرهنگی»؛ و «رمان به‌مثابه قوم‌نگاری ادبی: بازنمایی نظام معنایی گیلان در دوره گذار».

۵. بحث و بررسی

۵-۱. خوانشی انسان‌شناختی از شخصیت و شخصیت‌پردازی در رمان دایره‌های اوج

شخصیت به‌عنوان عنصر محوری روایت در رمان *دایره‌های اوج* اثر اصغر عسکری خانقاه، نقش بنیادینی در بازنمایی پیچیدگی‌های روانی - اجتماعی و فرایند فرهنگ‌پذیری ایفا می‌کند. از منظر روان‌شناسی اجتماعی، هربرت بلومر (Blumer, 1969) شخصیت را به‌عنوان ساختاری منسجم و پویا از عادات، نگرش‌ها و ویژگی‌های روانی می‌داند که در قالب نقش‌های اجتماعی متجلی می‌شود. این دیدگاه برای تحلیل شخصیت‌پردازی رمان، به‌ویژه در بررسی شخصیت اصلی، غریب‌اوقلی، راهگشاست.

در ادبیات داستانی، شخصیت‌ها موجودات ساخته‌شده‌ای هستند (میرصادقی، ۱۳۹۴: ۱۲۲) که عامل شخصیت^{۲۰} هسته مرکزی روایت را تشکیل می‌دهد (براهنی، ۱۳۶۸: ۲۲۴). بر این اساس، شخصیت^{۲۱} کیفیت روانی و اخلاقی خود را از طریق کنش‌ها و گفتار نشان می‌دهد (Abrams, 1999). در رمان *دایره‌های / اوج* با بهره‌گیری از رویکرد انسان‌شناسی روان‌شناختی، شخصیت به‌عنوان الگوی متمایز اندیشه، رفتار و واکنش‌های عاطفی تعریف می‌شود که چگونگی سازگاری فرد با محیط را مشخص می‌سازد (Bock, 1999).

نهله فرهنگ و شخصیت در انسان‌شناسی، با تأکید بر رابطه دیالکتیکی بین فرد و جامعه، به بررسی الگوهای فرهنگی پایه در شکل‌گیری شخصیت می‌پردازد (Benedict, 1934). کاردینر (Kardiner, 1939) با طرح مفهوم «شخصیت پایه» نشان می‌دهد که چگونه نهادهای اولیه جامعه در شکل‌گیری الگوهای شخصیتی مشترک به ایفای نقش می‌پردازد.

در این رمان، نویسنده با بهره بردن از این چارچوب نظری و خلق شخصیت غریب‌اوقلی، به بازنمایی فرایند جامعه‌پذیری و فرهنگ‌پذیری در بافت فرهنگی شهر رشت می‌پردازد. قهرمان اصلی که «بذر امید به آینده را در دل محتاجان می‌کارد» (عسکری‌خانقاه، ۱۳۹۳، ۹)، تجسم آرمان‌های فرهنگی جامعه خود است. همان‌گونه که بندیکت (Benedict, 1934) در نظریه الگوهای فرهنگی اشاره می‌کند، جامعه با انتخاب و تقویت ویژگی‌های شخصیتی خاص، به ایجاد الگوی شخصیتی گروهی می‌پردازد. از این رو، شخصیت‌پردازی^{۲۲} در این اثر از نوع پویا و روان‌شناختی است. تحول شخصیت غریب از کودکی محروم تا جوانی خودساخته، به شکلی باورپذیر و مبتنی بر اصول داستان‌نویسی واقع‌گرا ترسیم شده است. میرصادقی (۱۳۹۴) برای باورپذیری

تحول شخصیت، سه شرط اساسی قائل است: تناسب تغییرات با امکانات شخصیت، تأثیرپذیری از شرایط محیطی، و وجود زمان کافی برای وقوع تغییرات. *رمان دایره‌های اوج* هر سه شرط را به‌خوبی رعایت کرده است. بنابراین، شخصیت‌پردازی در این اثر از الگوی واقع‌گرایانه و روان‌شناختی تبعیت می‌کند. براساس نظریه مید (۱۹۳۴) در باب جامعه‌پذیری، شخصیت اصلی از طریق تعامل با «دیگری معنادار»^{۲۳} شکل می‌گیرد. شخصیت‌هایی مانند آقای خوش‌نظر به‌عنوان الگوهای فرهنگی عمل می‌کنند که ارزش‌هایی چون خردگرایی و پایداری را از طریق فرایندهای آموزش و تقلید منتقل می‌کنند. شخصیت‌های فرعی *رمان* نیز هر کدام نماینده جنبه‌ای از فرهنگ و جامعه رشت هستند. شخصیت‌هایی مانند آقای خوش‌نظر، کرامتی و طاعتی، به‌عنوان الگوهای فرهنگی عمل می‌کنند و در فرایند جامعه‌پذیری غریب نقش اساسی ایفا می‌کنند. این شخصیت‌ها تجسم آرمان‌های فرهنگی جامعه رشت هستند که بندیکت (Benedict, 1934) از آن به‌عنوان «کمان فرهنگی» یاد می‌کند.

نکته قابل تأمل در شخصیت‌پردازی این *رمان*، توجه به تأثیر نهادهای اجتماعی بر شکل‌گیری شخصیت است. همان‌گونه که مید (Mead, 1928) در نظریه کنش متقابل نمادین تأکید می‌کند، خود^{۲۴} از طریق تعامل با دیگران شکل می‌گیرد. غریب در تعامل با شخصیت‌های مثبت *رمان*، هویت جدیدی می‌سازد و از حالت انفعال به کنشگری اجتماعی تبدیل می‌شود. شخصیت‌پردازی در *دایره‌های اوج* همچنین نشان می‌دهد که چگونه فرد می‌تواند بر محدودیت‌های اجتماعی غلبه کند و به عاملی فعال در تغییر سرنوشت خود تبدیل شود. این نگاه، همسو با دیدگاه اریکسون (Erikson, 1968) درمورد بحران هویت و شکل‌گیری شخصیت در دوره نوجوانی است. درمجموع، شخصیت‌پردازی در *رمان دایره‌های اوج*، نمونه موفقی از تلفیق عناصر داستانی با

مفاهیم انسان‌شناختی است که با دوری از تک‌خطی بودن و ارائه تحولی مبتنی بر اصول علمی، عمق و غنای فراوانی به اثر بخشیده است که در ادامه شرح داده می‌شود:

۵-۱-۲. شکل‌گیری شخصیت پایه قهرمان (غریب‌اوقلی): نقش نهادهای اولیه و

ثانویه از منظر کاردینر

شخصیت «غریب‌اوقلی» به‌عنوان محور رمان، نمونه‌ای بارز از تأثیر متقابل نهادهای اجتماعی و فرایند جامعه‌پذیری در شکل‌گیری «شخصیت پایه» است. از منظر آبرام کاردینر، شخصیت پایه حاصل مشترک تجربیات اولیه کودکی و نهادهای فرهنگی هر جامعه است که شیوه‌های خاص تطابق فرد با محیط را تعیین می‌کند (کاردینر، ۱۳۷۹: ۶۷). در رمان *دایره‌های اوج*، شخصیت غریب‌اوقلی نمونه بارزی از تأثیر این نهادهاست:

– نقش نهادهای اولیه (خانواده): خانواده غریب، با وجود غیبت پدر و فقر اقتصادی، به رهبری مادری سخت‌کوش و متکی به نفس، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری شخصیت او دارد. تربیت مادر، مبتنی بر صبر، قناعت، توکل به خدا (یا هو) و اهمیت کار و تلاش، سنگ بنای شخصیت «فرامن»^{۲۵} قدرتمند غریب را می‌گذارد. این فرامن، وجدان اخلاقی او را چنان تقویت می‌کند که حتی در سخت‌ترین شرایط (مانند فقر، یتیمی و معلولیت) به‌عنوان عاملی درونی، او را به سمت ارزش‌هایی مانند درستکاری، ایثار و مسئولیت‌پذیری سوق می‌دهد. این آموزش‌ها، به‌عنوان «الگوهای ناخودآگاه فرهنگی»، حتی پس از مرگ مادر نیز هدایتگر غریب هستند. همچنین رمان به شکلی ظریف، نقش «خانواده گسترده»^{۲۶} را به‌عنوان یک نهاد فرهنگی قدرتمند در جامعه گیلان به تصویر می‌کشد. خانواده خوش‌نظر، فراتر از یک شبکه خویشاوندی،

به یک «نهاد فرهنگی جامع» تبدیل می‌شود که کارکردهای اقتصادی، عاطفی و فرهنگی را یکجا ارائه می‌دهد. این الگو، همسو با یافته‌های بندیکت (Benedict, 1934) در مورد جوامعی است که در آن‌ها «الگوهای فرهنگی» حول محور هم‌بستگی جمعی و نه فردگرایی شکل می‌گیرند.

ورود غریب به این خانواده، نمونه‌ای از فرایند «جایگزینی نهادی» است که کاردینر به آن اشاره دارد. زمانی که نهاد خانواده اولیه (به دلیل فوت مادر) کارکرد خود را از دست می‌دهد، خانواده خوش‌نظر به عنوان نهاد جایگزین، پایگاه امنی برای جامعه‌پذیری مجدد غریب فراهم می‌آورد. صحنه‌های پرشماری که غریب در آن، پدرانه بر سر زهره - این «خواهر خوانده» - سرمایه‌گذاری فرهنگی می‌کند («زهره جان حتماً وقت دارم، ولو نصف شب باشه، تا پیام روی ماهت رو ببینم...»، (عسکری خانقاه، ۱۳۹۳: ۳۴۷)، نشان‌دهنده درونی‌سازی و بازتولید همان الگوهای فرهنگی است که خود دریافت کرده است.

- نقش نهادهای ثانویه (مدرسه، بیمارستان، نهاد پزشکی و آموزش عالی):

نهادهای ثانویه و ارتباط با شخصیت‌های فرهیخته، به تکمیل فرایند جامعه‌پذیری غریب و تقویت «فرامن» او کمک شایانی می‌کنند. مدرسه و به‌ویژه بیمارستان، به عنوان نهادهای ثانویه، نقش متناقض‌نمایی ایفا می‌کنند. دوران اقامت چهارساله در بیمارستان را می‌توان به منزله یک «نهاد ثانویه اصلاحی» در نظر گرفت. اگرچه بیمارستان نماد طرد و انزوای اجتماعی است، اما برای غریب به فضایی برای «اندیشیدن» و «کتابخوانی» تبدیل می‌شود. این دوره، مصادف با بحران هویت نوجوانی (به تعبیر اریکسون) است و غریب از طریق مطالعه و تأمل، بر بحران روانی - اجتماعی خود غلبه کرده و هویت جدیدی می‌سازد؛ هویتی که نه براساس برجسب «دیوانه»، که براساس «خردورزی» و

«خودآگاهی» استوار است. این فرایند، همسو با دیدگاه کاردینر است که نهادهای ثانویه می‌توانند شخصیت پایه را تقویت یا بازتعریف کنند.

نهاد پزشکی و آموزش عالی نیز در ادامه و تکمیل نقش نهادهای اولیه، به‌عنوان نهادهای ثانویه‌ای عمل می‌کنند که «شخصیت پایه» غریب را بازتعریف و تثبیت می‌کنند. از منظر کاردینر (Kardiner, 1939)، نهادهای ثانویه، سازوکارهای تطابق ثانویه را ایجاد می‌کنند که شخصیت پایه را در مواجهه با محیط پیچیده‌تر تقویت می‌نمایند. پذیرش غریب در دانشکده پزشکی دانشگاه تهران، او را در معرض یک «خرده‌فرهنگ نخبگانی» قرار می‌دهد که بر ارزش‌هایی چون عقلانیت علمی، اخلاق حرفه‌ای و مسئولیت اجتماعی تأکید دارد. همان‌طور که پیش‌تر هم ذکر شد این فرایند، مصداق بارز نظریه مید (Mead, 1934) در باب «جامعه‌پذیری ثانویه» است. غریب در این مرحله، «خود» حرفه‌ای جدیدی می‌سازد که مکمل «خود» اجتماعی او در رشت است. بحران هویت حرفه‌ای او زمانی به اوج می‌رسد که دکتر (خ) با مشاهده چشم مصنوعی‌اش، نه با ترحم، بلکه با مسئولیت‌پذیری حرفه‌ای واکنش نشان می‌دهد: «بنشین عزیزم، ترجمه مقاله رو بذار برای بعد و فعلاً ماجرای چشمت رو بگو... باید حتماً کاری برای چشمت انجام داد» (عسکری‌خانقاه، ۱۳۹۳: ۳۵۳). این واکنش، یک «الگوی فرهنگی آرمانی» جدید از «پزشک به‌مثابه مدافع کرامت انسانی» را به غریب منتقل می‌کند و «فرامن» حرفه‌ای او را تقویت می‌نماید.

۳-۱-۵. خوانشی بندیکتی از الگوهای فرهنگی و کمان فرهنگی^{۲۷} در شهر رشت

روث بندیکت (Benedict, 1934) در نظریه «الگوهای فرهنگی» خود استدلال می‌کند که هر جامعه‌ای از میان طیف گسترده اما محدودی از امکانات رفتاری (کمان

فرهنگی)، تنها تعداد معدودی «نمونه شخصیتی» یا آرمان فرهنگی را برمی‌گزیند و از طریق نهادهای جامعه‌پذیری پرورش می‌دهد. در رمان *دایره‌های اوج*، شهر رشت دارای کمان فرهنگی معطوف به مؤلفه‌های زیر است که از متن رمان استخراج شده‌اند:

- **خردورزی و تعقل‌گرایی عملی:** شخصیت‌هایی مانند آقای خوش‌نظر (که فلسفه زندگی را «سازگاری با روزگار» تعریف می‌کند)، آقای طپشدار (که همواره بر «پیشرفت با تجربه عقلی» تأکید می‌ورزد)، و آقای طاعتی (که کتابفروشی‌اش به مثابه کانون گفتمان‌های روشنفکرانه عمل می‌کند) تجسم این مؤلفه هستند. غریب نیز فلسفه زندگی خود را چنین خلاصه می‌کند: «بهترین حدیث زندگی خوب دیدن و نرنجیدن است و مدام با تجربه عقلی پیش رفتن» (عسکری‌خانقاه، ۱۳۹۳: ۳۰). این جمله ادعای کلی نیست، بلکه بازتاب درونی‌شده همان الگوی فرهنگی مسلط در ذهن قهرمان است.

- **اخلاق مدنی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی:** شخصیت محمد گاوی (مستخدم مدرسه که غریب را از مرگ نجات می‌دهد و خود در این راه جان می‌سپارد)، آقای کرامتی (کتابداری که بدون چشم‌داشت به نوجوانان فقیر کتاب می‌دهد)، و آقای فتحی (همسایه‌ای که پس از سال‌ها غریب را به یاد مادرش می‌پذیرد) تجسم این مؤلفه هستند.

«محمد آقا معطل نشد... با پریدنش توی آب بقیه بچه‌های محله... بی‌هیچ پلک‌زدنی خیره موندن» (همان: ۵). این صحنه، نمادی از فرهنگ ایثارگری است که در کمان فرهنگی رشت جایگاه والایی دارد.

- **تلاش و پیشرفت فردی از راه سرمایه فرهنگی:** غریب از کلاس نهم تا پزشکی و تخصص را طی می‌کند؛ زهره از کودکی تا دندانپزشکی؛ رعنا از دانشجو تا

فوق‌لیسانس شیمی؛ کریم از مدیر مسافرخانه تا صاحب مغازه لوازم‌التحریر. این همگرایی شخصیت‌ها حول محور «پیشرفت از راه دانش» نشان می‌دهد که «سرمایه فرهنگی» (Bourdieu, 1986) در این کمان فرهنگی، کارکردی برابر با سرمایه اقتصادی دارد.

- **مهمان‌نوازی و هم‌بستگی جمعی:** توصیف مکرر آیین‌های مهمانی (شب‌نشینی‌های ساغری‌سازان، سفره عقد و عروسی، تعارف چای و کلوچه و باقالاتوق) مؤید این مؤلفه است. خانم خوش‌نظر خطاب به غریب می‌گوید: «آقای غریب، به کلبه فقرا خوش اومدید» (همان: ۶۲). انتخاب عبارت «کلبه فقرا» (به جای «ما») نشان از درک این سنت به‌مثابه یک نهاد فراگیر اجتماعی، نه یک رفتار فردی دارد.

- **دین‌داری معطوف به اخلاق:** تکیه‌کلام غریب («یا هو»)، دعا‌های مادر، احترام به امام‌زاده‌ها در بندر پهلوی، و نصایح اخلاقی مبتنی بر قرآن و سنت، همگی مؤید دین‌داری‌اند. اما این دین‌داری از نوع اخلاق‌محور است، نه شعائر خشک. مادر غریب در پایان نمازش می‌خواند: «یا رب به خدایی خدائیت / و آنگه به کمال پارسائیت / کز عشق به غایتی رسانم / کو ماند اگر چه من نمانم» (همان: ۹۹). عشق به‌عنوان غایت، محور دین‌داری است، نه ترس از جهنم.

شخصیت‌های الگو و کارکرد کمان فرهنگی: شخصیت‌های یادشده (آقای خوش‌نظر، طاعتی، کرامتی و طیشدار)، نه تنها تجسم عینی این آرمان‌های فرهنگی هستند بلکه از طریق تعاملات اجتماعی روزمره، آن‌ها را به دیگران (به‌ویژه غریب) منتقل می‌کنند. فرایند انتقال از سه مکانیسم پیروی می‌کند: (۱) آموزش مستقیم (نصایح صریح)؛ (۲) تقلید ناآگاهانه (الگوسازی رفتاری)؛ (۳) شرطی‌شدگی از طریق نظام

پاداش و تنبیه (پاداش: موفقیت، احترام، پذیرش اجتماعی؛ تنبیه: طرد، فقر، انگ «دیوانگی»).

- **همگرایی شخصیتی:** غریب ابتدا تحت تأثیر این الگوها قرار می‌گیرد (جامعه‌پذیری اولیه) و سپس خود به یکی از حلقه‌های کمان فرهنگی تبدیل می‌شود. او با راهنمایی زهره و حمایت کریم، نقش یک «شخصیت پایه» جدید را ایفا می‌کند. توصیف نویسنده از جوانان رشت که در ظاهر و رفتار از الگوهای مشخصی (مانند مدل موی کرنل وایلد، کت و شلوارهای دو دکمه، کراوات و پوشش) پیروی می‌کنند (همان: ۴۹-۵۱)، نیز مؤید همین یکسان‌سازی در سبک زندگی تحت تأثیر الگوهای فرهنگی مسلط است. این توصیف نشان می‌دهد که «کمان فرهنگی» نه فقط در سطح ارزش‌های اخلاقی، بلکه در سطح نشانه‌های ظاهری (مد، پوشش، رفتارهای بدنی) نیز بازنمایی می‌شود.

۵-۱-۴. نقش آموزش، تقلید و شرطی‌شدگی در جامعه‌پذیری و فرهنگ‌پذیری

یکی از ارکان هسته مرکزی نهله فرهنگ و شخصیت آن است که شخصیت عمدتاً امری ذاتی یا زیستی نیست، بلکه از طریق فرایندهای اکتسابی «آموزش»، «تقلید» و «شرطی‌شدگی» در بستر محیط فرهنگی فراگرفته می‌شود (Bock, 1999: 45-47). رمان *دایره‌های اوج* به روشنی نشان می‌دهد که شخصیت غریب نه براساس کشمکش‌های غریزی، بلکه محصول همین فرایندهای یادگیری اجتماعی - فرهنگی است.

- **آموزش مستقیم:** شامل انتقال آگاهانه ارزش‌ها، هنجارها و مهارت‌ها از طریق زبان و گفت‌وگو است. در رمان، نمونه‌های متعددی از آموزش مستقیم وجود دارد: نصایح مادر به غریب («مواظب باش آدما گرگ هستن»، (همان: ۲۳))، توصیه‌های آقای

خوش‌نظر درباره «سازگاری با روزگار» (همان: ۸-۹)، و راهنمایی‌های کرامتی و طاعتی برای ادامه تحصیل. این آموزش‌ها نه در قالب درس‌های رسمی، بلکه در بافت تعاملات روزمره و اغلب توأم با محبت و احترام ارائه می‌شوند.

تقلید و الگوسازی: غریب آگاهانه از منش و مشی شخصیت‌های مرجع تقلید می‌کند. او نحوه تعامل آقای خوش‌نظر با دیگران (مهمان‌نوازی همراه با کرامت)، مدیریت اخلاقی طپشدار در محیط کار (عدالت همراه با مهربانی)، و ادب و منش طاعتی در کتابفروشی (دانش‌دوستی همراه با فروتنی) را مشاهده و درونی می‌کند. همان‌گونه که خود می‌گوید باید «با تجربه عقلی پیش برود» (همان: ۳۰). این تقلید تنها در پوشش و گفتار نیست، بلکه در «جهان‌بینی» و «منش» او نیز رخنه می‌کند.

- **شرطی‌شدگی از طریق نظام پاداش و تنبیه:** نظام پاداش و تنبیه در رمان به دو شکل مادی و نمادین عمل می‌کند:

- **پاداش:** موفقیت در تحصیل و کار، احترام اجتماعی، پذیرفته شدن در «دایره انسان‌های عاقل»، دریافت هدایا (کت و شلوار از خوش‌نظر، خودنویس از طپشدار، کتاب از کرامتی و طاعتی)، و درنهایت تشکیل خانواده.
- **تنبیه:** فقر و گرسنگی، طردشدگی، بستری در تیمارستان، انگ «دیوانگی»، ازدست دادن مادر و نجات‌دهنده (محمد گاوی).

رفتارهای غریب به تدریج به گونه‌ای شرطی می‌شوند که او یاد می‌گیرد برای کسب پاداش و اجتناب از تنبیه، مطابق با الگوهای فرهنگی مسلط عمل کند. برای نمونه، تصمیم او برای ادامه تحصیل و تبدیل شدن به پزشک، نه ناشی از یک «غرایز درونی» (به تعبیر فروید)، بلکه پاسخی شرطی‌شده به مجموعه‌ای از پاداش‌های نمادین (احترام، امنیت، تعلق) است که از جامعه دریافت کرده است.

- نقش گفت‌وگو و ادبیات: گفت‌وگوهای ادیبانه، استفاده از اشعار فارسی (از حافظ و سعدی تا اخوان ثالث و فروغ فرخزاد)، ضرب‌المثل‌ها و آیات قرآنی در رمان تکنیک ادبی نیست، بلکه بازتاب‌دهنده «سبک فرهنگی مسلط» در جامعه رشت است که از این طریق، ارزش‌ها و هنجارها به نسل بعد انتقال می‌یابد. غریب در تیمارستان با خواندن صادق هدایت، در رشت با خواندن حافظ و سعدی، و در دانشگاه با خواندن آثار نویسندگان جهان، هم دانش و هم «شیوه‌های نگرستن به جهان» را فرا می‌گیرد.

۵-۱-۵. غلبه نیروهای اجتماعی بر نیروهای زیستی: تمایز تحلیل نظریه فرهنگ و

شخصیت از روان‌کاوانه فرویدی

این رمان به شکلی برجسته، مرز میان تحلیل انسان‌شناختی «فرهنگ و شخصیت» و تحلیل «روان‌کاوی فرویدی» را مشخص می‌سازد. توضیح نه‌له فرهنگ و شخصیت را بر تبیین‌های فرویدی ترجیح می‌دهد. در حالی که فروید شکل‌گیری شخصیت را عمدتاً متأثر از کشمکش‌های غریزی (نهاد، خود و فراخود) و رابطه کودک با کالبد خویش و خانواده هسته‌ای (عقده ادیپ^{۲۸}، عقده الکتر) می‌داند، رمان دایره‌های/وج بر غلبه نیروهای اجتماعی - فرهنگی بر نیروهای زیستی تأکید می‌ورزد (فکوهی، ۱۳۸۴: ۲۰۱-۲۰۲).

- غیاب پدر و فقدان عقده ادیپ: غریب در غیاب کامل پدر رشد می‌کند. با این حال، این غیاب به شکل «کمبود روان‌شناختی ویرانگر» (چنان که در روان‌کاوی کلاسیک انتظار می‌رود) ظاهر نمی‌شود. بلکه این خلأ عاطفی با حضور شخصیت‌های اجتماعی جایگزین پر می‌شود: آقای طاعتی (در نقش پدر معنوی که کتاب هدیه

می‌دهد)، آقای خوش‌نظر (در نقش پدرخوانده که راهنمایی می‌کند)، آقای طپشدار (در نقش حامی اداری و شغلی). بنابراین، کشمکش روانی غریب بر سر رقابت با پدر (عقده ادیپ) نیست، بلکه بر سر تطابق با فقر، طرد اجتماعی و یافتن جایگاه در ساختارهای کلان‌تر جامعه (مدرسه، تیمارستان، بازار کار، دانشگاه) است.

- تقدم نهادهای اجتماعی بر غرایز: محرک اصلی تحول و کنش غریب، غرایز زیستی (لیبیدو) نیست، بلکه نیروهای اجتماعی است: میل به کسب احترام، میل به کسب احترام (پس از سال‌ها تحقیر به‌عنوان «بچه فقیر» و «دیوانه»)، میل به معلم شدن (به‌عنوان شغلی شریف و باکرامت)، میل به کمک به دیگران (در نقش پزشک)، و میل به قرار گرفتن در «دایره انسان‌های عاقل». حتی هنگامی که دچار معلولیت جسمی می‌شود، واکنش او نه یک فروپاشی روان‌شناختی غریزی، بلکه یک چالش اجتماعی برای اثبات کارآمدی خود در عرصه عمومی است. بنابراین، مشکلات غریب نه ناشی از تعارضات غریزی سرکوب‌شده، بلکه محصول فقر، معلولیت و طرد اجتماعی است. مسیر رهایی او نیز نه از طریق کاوش در ناخودآگاه (روان‌کاوی)، بلکه از طریق تعامل آگاهانه با محیط فرهنگی و الگوهای مثبت میسر می‌شود.

- خانواده به‌مثابه نهاد اجتماعی نه ابژه غریزی: نقش مادر در این رمان برخلاف تعبیر فرویدی که به‌عنوان «ابژه میل» آن را می‌داند، به‌عنوان یک «نهاد اجتماعی اولیه» ترسیم می‌شود که ارزش‌های فرهنگی جامعه بزرگ‌تر (تلاش، صداقت، توکل، ایثار) را به کودک منتقل می‌کند. غریب پس از مرگ مادر، نه درگیر «سوگواری روان‌رنجورانه»، بلکه درگیر فرایند «جایگزینی نهادی» (پیدا کردن خانواده‌های جانشین) می‌شود. این تحلیل، کاملاً همسو با انسان‌شناسی روان‌شناختی است که عوامل شکل‌گیری شخصیت را نه در رابطه کودک با کالبد خویش، بلکه در جامعه و نهادهای آن جست‌وجو می‌کند.

۵-۱-۶. زن به مثابه کنشگر فرهنگی: بازتعریف نقش زن در گذار به مدرنیته

مارگارت مید (Mead, 1928) با پژوهش‌های میدانی خود در ساموآ و گینه نو نشان داد که مفاهیمی چون زنانگی و مردانگی، نقش‌های جنسیتی و حتی رفتارهای به ظاهر طبیعی مانند پرخاشگری و محبت، بیش از آنکه در زیست‌شناسی ریشه داشته باشند، تابع الگوهای فرهنگی هستند و از طریق آموزش و انتقال فرهنگی در فرایند جامعه‌پذیری به افراد القا می‌شوند. در تقابلی آگاهانه با تصویر رایج از زن منفعل، اغواگر، یا «ابژه عاطفی»، نویسنده رمان *دایره‌های اوج* زن را به مثابه «کنشگر فرهنگی» فعال، مستقل و سازنده بازمی‌نمایاند.

مادر غریب: او تنها یک قربانی منفعل فقر نیست. زنی است با اراده آهنین که با کار سخت (در شرایطی که شوهر غایب است)، فرزندش را تربیت می‌کند و بنیان‌های اخلاقی شخصیت او را پی می‌ریزد. نقش او به عنوان اولین و مهم‌ترین معلم غریب، نقشی کاملاً فعال و سازنده است که حتی پس از مرگ، به عنوان یک «الگوی نهادی‌شده» در «فرامن» غریب ادامه می‌یابد. غریب بارها به توصیه‌های مادر (مانند «مواظب باش آدم‌ها گرگ هستن») در لحظات حساس زندگی ارجاع می‌دهد.

خانم خوش‌نظر (نرگس خانم): او تنها همسر و مادر نیست، بلکه مدیر و معمار فضای داخلی خانه و مسافرخانه است. او با مهارت در مدیریت خانه، مهمان‌نوازی، و حفظ آداب و رسوم بومی (درست کردن غذاهای محلی مانند «باقالاتوق» و «میرزاقاسمی»، چیدن سفره، پذیرایی از مهمانان)، نه تنها یک نقش سنتی را ایفا می‌کند، بلکه خود به یک «نهاد فرهنگی زنانه» تبدیل می‌شود که ارزش‌های مهمان‌نوازی، سخت‌کوشی و خرد عملی را به نسل بعد (به‌ویژه به غریب، کریم و بعدها لولی) منتقل می‌کند.

کبری خانم (همسر فتحی): او حافظ خاطره مادر غریب و رابط عاطفی میان گذشته و حال است. او از روی مسئولیت اخلاقی و پیوند دوستی دیرینه با مادر غریب و نه از سر ترحم، از غریب حمایت می‌کند. او پس از سال‌ها غیبت غریب، به او می‌گوید: «تو جای پسر منی» (عسکری‌خانقاه، ۱۳۹۳: ۳۴۷).

رعنا (همسر کریم): او زنی تحصیل‌کرده (فوق‌لیسانس شیمی) و کنشگر است و در عین حفظ حجاب و احترام به سنت‌ها، در مسائل اجتماعی (مانند ازدواج، کار، تحصیل) از خود استقلال رأی نشان می‌دهد. حضور او در رمان، الگویی از «زن مدرن سنتی» (یا «زن سنتی مدرن») را بازنمایی می‌کند که در جامعه در حال گذار ایران ممکن بود.

زهره (خواهرخوانده غریب): او از کودکی تا دندانپزشکی را طی می‌کند و الگوی «زن متخصص مستقل» را بازنمایی می‌کند و در عین حال که از حمایت خانواده برخوردار است، سرنوشت خود را خود رقم می‌زند (انتخاب رشته دندانپزشکی، پاسخ به خواستگاران).

شخصیت‌های فرعی (مانند خانم عندلیبی): او با حفظ حرمت و متانت در محیط کار، الگوی «زن متخصص باوقار» را ارائه می‌دهد.

این تصویرهای مثبت و کنشگرانه از زنان، نه تنها با کلیشه‌های رایج در ادبیات آن دوره (ر.ک. ذوالفقاری، ۱۳۷۹) می‌شکنند، بلکه نشان می‌دهند که چگونه زنان، حتی در جامعه‌ای در حال گذار (دهه‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۰ شمسی)، نقشی محوری و انکارناپذیر در شکل‌دهی به «شخصیت پایه»ی نسل بعد و انتقال فرهنگ ایفا می‌کنند.

۲-۵. تلفیق نظریه و روایت: رمان به مثابه قوم‌نگاری ادبی

رمان *دایره‌های اوج* با بهره‌گیری از سه ویژگی مهم، در جایگاه یک «متن قوم‌نگارانه» قرار می‌گیرد:

نخست، توصیف غنی مبتنی بر تجربه زیسته: توصیف‌های دقیق از فرهنگ مادی (غذاهایی چون باقالا قاتوق، میرزاقاسمی، ترش‌تره؛ آیین‌های شب‌نشینی و شب‌چره؛ معماری سنتی رشت با هشتی‌ها و پنجره‌های رنگین؛ مدل لباس و آرایش موی جوانان)، جغرافیای انسانی (محله ساغری‌سازان، بازار، کتابخانه ملی، مسافرخانه خوش‌نظر) و آداب معاشرت (تعارفات، احترام به بزرگ‌تر، مهمان‌نوازی) داده‌های معتبری برای تحلیل الگوهای فرهنگی فراهم می‌آورد. این توصیف‌ها از سازوکار شخصیت‌پردازی هستند.

دوم، بازنمایی میدان^{۲۹} های اجتماعی متعدد: رمان طیفی از میدان‌های اجتماعی (به تعبیر بوردیو) را ترسیم می‌کند: از فضای خانوادگی (خانواده خوش‌نظر به مثابه نهاد فرهنگی جامع) و محله‌ای گرفته تا نهادهای رسمی مانند مدرسه، اداره فرهنگ، بیمارستان، بیمارستان و دانشگاه تهران. کنش متقابل شخصیت‌ها در این میدان‌ها و شیوه‌های انتقال سرمایه‌های مختلف (اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی) در این فضاها به روشنی ترسیم شده است.

سوم، انعکاس جهان‌بینی^{۳۰} جمعی یک گروه اجتماعی خاص: رمان «جهان‌بینی» روشنفکران، فرهنگیان و تحصیل‌کردگان گیلانی را در مواجهه با مدرنیته منعکس می‌سازد (گلدمن، ۱۳۹۰). تکیه‌کلام غریب («یا هو») و فلسفه زندگی او («خوب دیدن و نرنجیدن و پیش‌رفتن با تجربه عقلی») نمودی از این جهان‌بینی التقاطی (ترکیب سنت و مدرنیته) است.

از این رو، دایره‌های / اوج را می‌توان «قوم‌نگاری ادبی» جامعه گیلان در دوره گذار دانست (Fischer, 1986). این اثر با بهره‌گیری از چارچوب نظری «فرهنگ و شخصیت»، به تحلیل رابطه دیالکتیکی فرد و جامعه می‌پردازد. سفر غریب از حاشیه (فقر، یتیمی، معلولیت، تیمارستان) به مرکز (پزشکی، تخصص، خانواده) را نمی‌توان صرفاً «پیشرفت فردی» قلمداد کرد. این سفر، استعاره‌ای از ظرفیت فرهنگ برای بازتولید و نوآوری است. رمان نشان می‌دهد که چگونه یک فرد با تکیه بر «سرمایه فرهنگی» (Bourdieu, 1986) نهفته در شبکه‌های اجتماعی و نهادهای بومی، و از طریق مکانیسم‌های «آموزش، تقلید و شرطی‌شدگی» (Bock, 1999)، نه تنها بر محدودیت‌ها غلبه می‌کند، بلکه به عاملی فعال در بازتعریف «کمان فرهنگی» (Benedict, 1934) جامعه خود بدل می‌شود.

غریب با درونی‌سازی ارزش‌هایی چون خردورزی و تعهد اجتماعی از الگوهای فرهنگی رشت (خوش‌نظر، طاعتی، کرامتی) و تلفیق آن با دانش و مهارت‌های نهادهای مدرن (پزشکی، ادبیات)، به حلقه اتصال سنت و مدرنیته تبدیل می‌شود و نشان می‌دهد که «شخصیت پایه»ی هر جامعه می‌تواند در مواجهه با تجربیات جدید، پیکربندی مجدد یابد. این نگاه پویا، که فرد را کنشگری خلاق در فرایند بازآفرینی فرهنگی می‌داند، عصاره نهله «فرهنگ و شخصیت» است که رمان آن را در قالبی روایی عینیت بخشیده است. بنابراین، دایره‌های / اوج نه فقط یک اثر داستانی، بلکه «سند فرهنگی» است که پویایی‌های درونی یک فرهنگ را در برهه‌ای حساس از تاریخش ثبت کرده است.

۶. نتیجه

پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش فرهنگ در تکوین شخصیت در رمان *دایره‌های* / *اوج* اثر اصغر عسکری‌خانقاه و با تکیه بر چارچوب نظری نهله «فرهنگ و شخصیت» انجام شد. پرسش اصلی پژوهش بر این محور استوار بود که فرهنگ و خرده‌فرهنگ بومی چگونه در شکل‌دهی هویت و کنش‌های شخصیت اصلی رمان نقش ایفا می‌کنند. نتایج تحلیل نشان داد که شخصیت غریب‌اوقلی صرفاً محصول ویژگی‌های فردی و زیستی نیست، بلکه برآیند تعامل مستمر میان فرد و شبکه‌ای از نهادها، ارزش‌ها و الگوهای فرهنگی است که در بستر جامعه گیلان بازنمایی شده‌اند.

تحلیل رمان براساس مفهوم «شخصیت پایه» کاردینر نشان داد که نهادهای اولیه و ثانویه در شکل‌گیری و بازسازی شخصیت قهرمان نقشی تعیین‌کننده دارند. خانواده، به‌ویژه مادر، هسته نخستین ارزش‌هایی چون صبر، مسئولیت‌پذیری، تلاش و تعهد اخلاقی را در شخصیت غریب نهادینه می‌کند و پس از فروپاشی این نهاد، خانواده‌های جایگزین و دیگر نهادهای اجتماعی نظیر مدرسه، تیمارستان، اداره و دانشگاه، فرایند جامعه‌پذیری او را تداوم می‌بخشند. از این منظر، رمان تصویری روشن از فرایند فرهنگ‌پذیری و بازتولید شخصیت در بستر نهادهای اجتماعی ارائه می‌دهد.

همچنین یافته‌ها نشان داد که جامعه بازنمایی‌شده در رمان دارای «کمان فرهنگی» مشخصی است که بر ارزش‌هایی همچون خردورزی، اخلاق مدنی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، پیشرفت از مسیر دانش، هم‌بستگی جمعی و دین‌داری اخلاق‌محور استوار است. شخصیت‌هایی مانند خوش‌نظر، طپشدار، کرامتی و طاعتی تجسم این آرمان‌های فرهنگی‌اند و از طریق روابط اجتماعی، نقش الگوهای فرهنگی را برای شخصیت

اصلی ایفا می‌کنند. در نتیجه، تحول شخصیت غریب را می‌توان فرایند تدریجی همگرایی با این نمونه‌های شخصیتی آرمانی دانست.

یکی دیگر از دستاوردهای مهم پژوهش، تأیید رویکرد نهله فرهنگ و شخصیت در برابر تبیین‌های روان‌کاوانه فرویدی است. رمان نشان می‌دهد که تحولات شخصیت قهرمان بیش از آنکه حاصل کشمکش‌های درونی و غرایز زیستی باشد، متأثر از نیروهای اجتماعی، فرصت‌های فرهنگی و فرایندهای جامعه‌پذیری است. غیاب پدر به بحران فرویدی منجر نمی‌شود، بلکه از طریق نهادهای جایگزین و روابط اجتماعی جبران می‌گردد. از این رو، رمان بر تقدم عوامل فرهنگی و اجتماعی در شکل‌گیری شخصیت تأکید می‌ورزد.

در حوزه بازنمایی جنسیت نیز اثر از کلیشه‌های رایج فاصله می‌گیرد و زنان را به‌مثابه کنشگران فعال فرهنگی معرفی می‌کند. مادر غریب، نرگس خوش‌نظر، رعنا و زهره هر یک در مقام عاملان انتقال فرهنگ، جامعه‌پذیری و بازتولید ارزش‌های اجتماعی ظاهر می‌شوند. این امر با دیدگاه مارگارت مید درباره فرهنگی بودن نقش‌های جنسیتی همخوانی دارد و نشان می‌دهد که زنان در جهان داستانی رمان، نقشی اساسی در تداوم و بازآفرینی فرهنگ ایفا می‌کنند.

در سطحی کلان‌تر، پژوهش حاضر نشان داد که دایره‌های / اوج را می‌توان نمونه‌ای موفق از «قوم‌نگاری ادبی» دانست. رمان از طریق بازنمایی تجربه زیسته، توصیف فضاهای اجتماعی، بازتاب ارزش‌ها و باورهای جمعی و نمایش روابط میان سنت و مدرنیته، تصویری معنادار از نظام فرهنگی جامعه گیلان در دوره گذار ارائه می‌دهد. بدین ترتیب، اثر مذکور فراتر از یک روایت داستانی، به‌منزله سندی فرهنگی عمل

می‌کند که امکان شناخت الگوهای معنایی و اجتماعی یک خرده‌فرهنگ را فراهم می‌آورد.

در نهایت، مهم‌ترین دستاورد نظری پژوهش آن است که رمان *دایره‌های اوج* فرهنگ را مجموعه‌ای ایستا از سنت‌ها نمی‌داند، بلکه فرهنگ را نیرویی پویا برای بازسازی هویت، ایجاد تحرک اجتماعی و تولید کنشگری فردی معرفی می‌کند. مسیر زندگی غریب از فقر، یتیمی، معلولیت و طرد اجتماعی تا دستیابی به منزلت علمی و اجتماعی، استعاره‌ای از ظرفیت فرهنگ برای توانمندسازی انسان و بازتعریف موقعیت او در جامعه است. از این منظر، رمان به‌خوبی نشان می‌دهد که شخصیت انسانی در فرایندی دیالکتیکی میان فرد و فرهنگ شکل می‌گیرد و انسان، در عین تأثیرپذیری از فرهنگ، خود نیز در بازتولید و تحول آن نقش فعال دارد.

پی‌نوشت‌ها

1. Robert Scholes
2. literary ethnography
3. culture and personality
4. cultural personality
5. Edward Sapir
6. basic personality
7. patterns of culture
8. cultural arch
9. cultural type
10. Bendikt
11. acculturation
12. Linton
13. Kardiner
14. primary institutions
15. secondary institutions
16. configuration

17. Mid
18. crisis
19. directive qualitative content analysis
20. character
21. personality
22. characterization
23. significant others
24. self
25. superego
26. extended family
27. arc of cultural themes
28. oedipus complex
29. field
30. worldview

منابع

- آتش سودا، حریر و جهرمی، حریر (۱۳۸۹). «شخصیت‌پردازی در رمان همسایه‌ها». پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی. ش ۱۱ (۱). ۹-۲۸.
- اسکولز، رابرت (۱۳۸۳). *عناصر داستان*. ترجمه فرزانه طاهری. تهران: نشر مرکز.
- اسداله‌زاده گودرزی، بیتا و ابراهیم‌تبار، ابراهیم (۱۳۹۲). «شخصیت و شخصیت‌پردازی در رمان ملکوت». *مطالعات نقد ادبی* (پژوهش ادبی). ش ۳۱. ۱۱۹-۱۴۴.
- براهنی، رضا (۱۳۶۸). *قصه‌نویسی*. تهران: البرز.
- پارسانسب، محمد (۱۳۸۷). *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*. تهران: چشمه.
- تبریزی شهروی، زهرا (۱۴۰۲). «بررسی مفهوم شخصیت و نظریه‌های شخصیت‌شناسی». *کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی*.
- خواجه‌پور، فریده و علامی، ذوالفقار (۱۳۹۲). «شخصیت و شخصیت‌پردازی در رمان نخل‌ها و آدم‌ها». *فنون ادبی*. ش ۵. ۱۰۹-۱۲۲.

- ذوالفقاری، حسن (۱۳۷۹) *تصویر زن در داستان‌های معاصر فارسی*. تهران: چشمه.
- شریانیان، محمدحسن (۱۳۹۵). «تأملی بر مکتب فرهنگ و شخصیت یا انسان‌شناسی روان‌شناختی». *انسان‌شناسی و فرهنگ*، <https://anthropologyandculture.com>، ۱۴۰۳/۱۱/۹.
- صادقی، ماندانا (۱۳۸۱). «فرهنگ و شخصیت: شرح مختصری از یک تلاقی». *تازه‌های علوم شناختی*. ش ۴ (۱۶). ۵۹-۶۰.
- عسگری‌خانقاه، اصغر (۱۳۹۳). *دایره‌های اوج*. تهران: نشر دیبایه و شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- عبیدی‌نیا، محمدمیر و دلانی میلان، علی (۱۳۹۱). «شخصیت و شخصیت‌پردازی در حدیقه سنایی». *پژوهش‌های ادب عرفانی*. ش ۶ (۲). ۱۹۵-۲۱۶.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۴). *تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی*. تهران: نشر نی.
- کاردینر، آبرام (۱۳۷۹). *فرهنگ و شخصیت. در کلود ریویر، درآمدی بر انسان‌شناسی*. ترجمه ناصر فکوهی. تهران: نشر نی.
- کلیفورد، آلن (۱۳۶۶) *پیشگامان روان‌پزشکی*. ترجمه اسماعیل سعادت. تهران: علمی فرهنگی.
- گلدمن، لوسین (۱۳۹۰) *جامعه‌شناسی ادبیات (دفاع از جامعه‌شناسی رمان)*. ترجمه محمدجعفر پوینده. تهران: چشمه.
- گودرزی نژاد، آسیه (۱۳۸۸) *شخصیت‌پردازی در رمان «چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم» اثر زویا پیرزاد. بهارستان سخن (ادبیات فارسی)*. ش ۵ (۱۴)، ۱۵۵-۱۷۲.
- میرصادقی، جمال (۱۳۹۴) *عناصر داستان* (چاپ نهم). تهران: سخن.
- میرزایی، حسین و رحمانی، جبار (۱۳۸۷). *فرهنگ و شخصیت ایرانیان در سفرنامه‌های خارجی. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران*. ش ۱ (۳). ۵۵-۷۷.

ولک، رنه (۱۳۸۲). *نظریه ادبیات*. ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر. تهران: چ علمی و فرهنگی.

References

- Abrams, M. H. (1999). *A Glossary of Literary Terms*. Harcourt Brace College Publishers.
- Asadollahzadeh Goudarzi, B., & Ebrahim Tabar, E. (2013). "Shakhsiyyat va Shakhsiyyat Pardāzi dar Romān-e «Malakut»". *Motāle'āt-e Naqd-e Adabi (Pazhuhesh-e Adabi)*. no.8(31). pp. 119-144.[in Persian]
- Askari Khaneqah, A. (2014). *Dāyerehā-ye Owj*. Tehran: Dibāyeh & Sherkat-e Enteshārāt-e Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Atashsowdā, H., Ātashsowdā, M., & Harir Jahromi, M. (2010). "Shakhsiyyat-pardāzi dar Romān-e Hamsāyeh-hā". *Pazhuhesh-hā-ye Naqd-e Adabi va Sabkshenāsi*, no (1), pp. 9-28. [in Persian]
- Barāheni, R. (1989). *Qesseh-nevisi*. Tehran: Alborz Publication. [in Persian]
- Benedict, R. (1934). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. University of California Press.
- Bock, P. K. (1999). *Rethinking Psychological Anthropology: Continuity and Change in the Study of Human Action*. Waveland Press.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241-258). Greenwood.
- Clifford, A. (1987). *Pishgāmān-e Ravānpezeshki*. Trans. Esmā'il Sa'adat. Tehran: Elmi va Farhangi Publication. [in Persian]
- Clifford, J. (1988). On ethnographic authority. In *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art* (pp. 21-54). Harvard University Press.
- Clifford, J., & Marcus, G. E. (Eds.). (1986). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. Norton.
- Fakouhi, N. (2005). *Tārikh-e Andisheh va Nazariyeh-hā-ye Ensānshenāsi*. Tehran: Ney Publication. [in Persian]
- Fischer, M. M. J. (1986). Ethnicity and the post-modern arts of memory. In J. Clifford & G. E. Marcus (Eds.), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* (pp. 194-233). University of California Press.

- Goldmann, L. (2011). *Jāme 'eshenāsi-e Adabiyyāt (Defā' az Jāme 'eshenāsi-e Romān)*. Trans. Mohammad-Ja'far Pouyandeh. Tehran: Cheshmeh Publication. [in Persian]
- Goudarzi Nezhad, A. (2009). "Shakhsiyyat Pardāzi dar Romān-e «Cherāgh-hā rā Man Khāmush Mikonam» Asar-e Zoyā Pirzād". *Bahārestān-e Sokhan (Adabiyyāt-e Fārsi)*, 5(14), pp. 155-172.
- Hsieh, H.-F., & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), pp. 1277-1288.
- Kardiner, A. (1939). *The Individual and His Society: The Psychodynamics of Primitive Social Organization*. Columbia University Press.
- Kardiner, A. (2000). "Farhang va Shakhsiyyat". In Claude Rivière, *Dar'āmadi bar Ensānshenāsi*. Trans. Nāsser Fakouhi. Tehran: Ney Publication. [in Persian]
- Khajeh-pour, F., & Allāmi, Z. (2013). "Shakhsiyyat va Shakhsiyyat Pardāzi dar Romān-e Nakhl-hā va Ādam-hā". *Fonun-e Adabi*, 5(2), pp. 109-122. doi: 10.1001.1.20088027.1392.5.2.9.4 [in Persian]
- Linton, R. (1945). *The Cultural Background of Personality*. Appleton-Century.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, Self, and Society*. University of Chicago Press.
- Mead, M. (1928). *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation*. Morrow.
- Mir-Sadeghi, J. (2015). *Anāser-e Dāstān*. 9th ed. Tehran: Sokhan Publication. [in Persian]
- Mirzayi, H., & Rahmāni, J. (2008). "Farhang va Shakhsiyyat-e Irāniyān dar Safarnāme-hā-ye Khāreji". *Faslnāme-ye Tahqiqāt-e Farhangi-e Irān*, 1(3), pp. 55-77. doi: 10.7508/ijcr.2008.03.003 [in Persian]
- Obeydinia, M. A., & Dala'i Milan, A. (2012). "Shakhsiyyat va Shakhsiyyat-pardāzi dar Hadiqeh-ye Sanā'i". *Pazhuhesh-hā-ye Adab-e Erfāni*, 6(2), pp. 195-216. [in Persian]
- Parsanasab, M. (2008). *Dar'āmadi bar Jāme 'eshenāsi-e Adabiyyāt*. Tehran: Cheshmeh Publication. [in Persian]
- Sādeghi, M. (2002). "Farhang va Shakhsiyyat: Sharh-e Mokhtasari az Yek Talāqi". *Tāzeh-hā-ye Olum-e Shenākhti*, 4(4), pp. 59-60.
- Sapir, E. (1949). *Selected Writings in Language, Culture and Personality*. University of California Press.

- Scholes, R. (2004). *Anāser-e Dāstān*. Trans. Farzāneh Tāheri. Tehran: Markaz Publication. [in Persian]
- Sharbatiyān, M. H. (2016). “Ta’ammoli bar Maktab-e Farhang va Shakhsiyyat yā Ensānshenāsi-e Ravānshenākhti”. Retrieved January 28, 2025.
- Tabrizi Shahravi, Z. (2023). “Barresi-e Mafhum-e Shakhsiyyat va Nazariyeh-hā-ye Shakhsiyyatshenāsi”. *International Conference on Psychology, Educational Sciences and Lifestyle*.
- Wellek, R., & Warren, A. (2003). *Nazariyeh-ye Adabiyyāt*. Trans. Ziyā Movahed & Parviz Mohājer. Tehran: Sherkat-e Enteshārāt-e Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Zolfaghari, H. (2000). *Tasvir-e Zan dar Dāstān-hā-ye Mo’āser-e Fārsi*. Tehran: Cheshmeh Publication. [in Persian]

